



■ Qərenfil Dünyamin qızı

**"Mənim niyyətim türk qəzetindən dövlət qazanmaq deyil, ancaq ana dilimizdə mətbuat təsis etməkdir" - söyləyən Məhəmmədəğa Şahtaxtlı 30 mart 1903-cü ildə istəyinə nail olaraq, 20-ci yüzilliyin ilk anadilli qəzetini yaratdı. Lakin Məhəmmədəğa bu istəyinə çatmaq üçün çox çətinliklər çəkmişdi. Çünki hökumət qeyri-rus xalqlarından yal-**

gedib sürülərini otarsınlar".

Böyük bir xalqı coban adlandırılan şovinst Solovyov kimilərinin arzularını, çox şükürlər olsun ki, Həsən bəy Zərdabi, Ünsüzadə qardaşları, Məhəmmədəğa Şahtaxtlı, Mirzə Cəlil, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi oğullarımız ürəklərində qoydu və min bir əzaba qatlaşıraqlar Azərbaycan mətbuatını yaratdılar.

"Şərqi-Rus" işıq üzü görəndə artıq 57 yaşlı olan Məhəmmədəğa Şahtaxtlı "keçilməz görünən manee və sədləri" aşaraq, zəngin bir həyat yolu və təcrübə məktəbi keçmişdi. Əsas məqsədi türk-müsəlman xalqlarını marif və mədəniyyətə cəlb etməkdən ibarət olan Məhəmmədəğa Şahtaxtlı "Şərqi-Rus"un doğuşu ilə "Azərbaycan milli mətbuatına böyük yol açdı". Sağlığında "millətinin canlı heykəli", "Azərbaycanşünas" adlandırılan Məhəmmədəğa Şahtaxtlının bu qəzeti Azərbaycan milli mətbuatında mühüm bir hadisəyə çevrildi.

Tez bir zamanda Azərbaycanın və Qafqazın sərhədlərini aşaraq, İranda, Türkiyədə oxucu rəğbətini qazanan qəzet tədrisçən "Rusiyanın şərqi-Rus" müsləman türklərinin, ümumən türk dünyasının qəzetinə" çevrildi. Çünki qəzet Rusiya, Şərqi Tür-

təbini keçdilər.

"Şərqi-Rus"u Azərbaycanda "Qərb standartlarında çap olunan Şərq qəzeti" adlandırırlar. Çünki qəzet tək cə formatı və tərtibatı baxımından deyil, həm də məzmunu, məramı baxımından qərbçiliyə meyilli idi. Millətinin şərəfi yolunda xidmət edən bu qəzet ilk anlardan Azərbaycanın mənafeyini düşünürdü. Elə ona görə də "Azərbaycan milli mətbuatının tarixində mühüm hadisəyə" çevrilən "Şərqi-Rus"da irəli sürülən mülahizələrin əksəriyyəti bu gün də öz aktuallığı və əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edir.

### **PUBLİSİSTİKAMIZDA SİLSİLƏ MƏQALƏ ƏNƏNƏSİ**

"Qərblə Şərq mədəniyyətləri arasında etibarlı körpü hesab etdikləri" Məhəmmədəğa Şahtaxtlı həm də istedadlı publisist, görkəmli dilçi alim və şərqşünas idi. Onun istər Avropa və rus mətbuatında, istərsə də Azərbaycanda çap olunan məqalələrinin əksəriyyəti səviyyə etibarilə "qiymətli elmi əsərlər" kimi qəbul edilir. Hətta bəzi tədqiqatçı alimlər bu məqalələrin bir qismini "publisist düşüncəsindən qat-qat çox alim-mütəfəkkir qənaətləri-

daxildir. "Qəzetnəvis" imzası ilə yazdığı bu məqalə qəzetin 13 iyun 1904-cü il tarixli sayından 26 oktyabr 1904-cü il tarixli sayına kimi davam edib. "Şahtaxtlı publisistikasının zirvəsi" adlandırılan "Hər gün bir az" məqaləsi Azərbaycan siyasi publisistikasının nadir nümunəsi kimi yüksək dəyərləndirilir. Publisist məqaləsində türk-müsəlman dünyasının, beynəlxalq aləmin ən ciddi, aktual problemlərini araşdırır, təhlil edir.

Məhəmmədəğa Şahtaxtlının çox ciddi siyasi motivlərlə zəngin olan əsərlərindən biri də "Türkiyəni necə xilas etməli" əsəridir. Bu əsər Azərbaycanda 20-ci yüzilliyin əvvəllərinin "ilk geniş həcmli siyasi traktatıdır". Despotizmin və fanatizmin əleyhinə yazılmış "ən kəsərlisi" əsər adlandırılan "Türkiyəni necə xilas etməli"ni publisist fransız dilində yazmışdır. Müəllifin bu əsərində Azərbaycanın keçən əsrin əvvəllərində hansı yolla əsarətdən azad edilməsinin cavabını tapmaq mümkün idi.

1882-ci ildə "Qafqaz" qəzetində müəllifin bir publisistik məqaləsi çap olunur. "Müsəlmanlarda məktəb həyatı" adlandırıldığı məqalədə publisist Azər-

# Avropa qiyafəli Şərq oğlu

**"Mənim niyyətim ancaq ana dilimizdə mətbuat təsis etməkdir" düşüncəli Məhəmmədəğa Şahtaxtlının əsas amalı millətin inkişafına xidmət idi**

## **niz bizə anadilli mətbuatın fəaliyyətinə qadağa qoymuşdu.**

Təəssüf ki, "Şərqi-Rus" nəşrə başlayanda Qafqazda rus dilində 40, gürcü dilində 7, erməni dilində 6 adda qəzet və jurnal nəşr olunurdu. Bizə isə bir vərəqə nəşr etmək belə qadağan idi...

Dəfələrlə Peterburq Baş mətbuat idarəsinə müraciət edən və hər dəfə də "yox" cavabı alan Məhəmmədəğa Şahtaxtlının birində bu idarənin sədri qatı şovinst Solovyovla söhbəti haqqında belə məlumat verib:

- Tatar dilində qəzetə heç cür icazə verə bilmərəm. İstəyirsinizsə, rusca çıxarmağa icazə verim. Qoy tatarlar sizdən nümunə götürüb rusca təhsil alsınlar. Siz rusca əla danışırınsınız. Tatar qəzeti nəyinizə lazımdır?

- Mən öz həmvətənlərimin hamısının tərəqqisinə kömək etmək istəyirəm. Tatarlar hamısı rus dilində təhsil ala bilməzlər. Bu, ancaq varlı ailələrə müyəssər olan bir nemətdir.

- Qəzet xalqın nəyinə lazımdır? Ziyalılar qoy rus dilində oxusunlar, adi tatarlar isə qoy

küstan, Qafqaz, İran, Türkiyə həyatını mütemadi olaraq səhifələrində işıqlandırır. İctimai-siyasi, ədəbi mövzuda olan bu məqalələr vasitəsilə "Şərqi-Rus" "türk dünyasının dirçəlişinə və oyanışına" təsir göstərə bildi. Bu haqda Məhəmmədəğa Şahtaxtlı yazırdı: "Vaqiən, qəzetin məsləki məlum olur-olmaz Rusiyanın bir başından o başına qədər türk və tatar qövmi içində nə qədər fikir sahibi, millətini sevmən, fərz və vicdan yiyəsi, əhli-qələm varsa...millətin mədəniyyətinə ən ziyadə xidmət olacağı xüsusunda "Şərqi-Rus"la həmfəkar olub, təzə qəzetin sütunlarını əksəriyyəni bir-birinə zidd olan əfkarlar ilə zintəndirməyə başladılar".

Bu əhli-qələm arasında Azərbaycan mətbuatının və ədəbiyyatının görkəmli xadimləri yetişərək, çox az bir vaxtda realist və romantik ədəbi məktəb yaratdılar. Odur ki, "Şərqi-Rus" Azərbaycanda jurnalist və publisist ordusunun yetişməsinə, püxtələşməsinə bir təkən verdi. Mirzə Cəlil, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Hüseyn Cavid, Ömər Faiq əfəndi, Şəfiqə Əfəndizadə kimi gənc yazarlar "Şərqi-Rus" mək-

nin ifadəçisi" kimi qəbul edirlər.

Onun publisistikası həm mövzu dairəsi, sanbalı, aktuallığı, həm də sənətkarlığı baxımından fərqli və maraqlıdır. Publisist gündəlik həyatda baş verən hadisələri sadəcə olaraq təqdim etməklə kifayətlənmir. O, müraciət etdiyi mövzu ilə bağlı analitik təhlil verərək, problemlərin aradan qaldırılması yollarını oxucusuna geniş şəkildə şərh edir.

Bu mövzuda olan məqalələrin əksəriyyəti maarifə, elmə həsr edilib. Müəllifin "Müsəlmanlarda məktəb həyatı" və "Konstantinopoldan məktublar" sərlövhəli silsilə məqalələri bu gün "ictimai, siyasi yaxud maarifçi elmi əsər" kimi qiymətləndirilir. Müəllif bu fikir və mülahizələrini silsilə şəkildə yazdığı publisistik məqalələrində geniş şəkildə şərh edərək, problemlərin aradan qaldırılması yollarını da göstərirdi. Deyilənlərə görə, "Azərbaycan publisistikasına silsilə məqalə ənənəsini Məhəmmədəğa Şahtaxtlı gətirmiş" və bütün yaradıcılığı boyu buna sadiq qalmışdır.

1904-cü ildə yazdığı və "Şərqi-Rus"da çap etdiyi "Hər gün bir az" silsiləsinə 56 məqaləsi

baycançılıq haqqında ilk mülahizələrini bəyan etmişdir. Və yaxud 1891-ci ildə "Kaspi" qəzetində yazdığı "Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmaq?" sərlövhəli məqaləsi çox haqlı olaraq "Azərbaycanşünaslığa böyük töhfə" adlandırılır. Azərbaycan mətbuatı tarixində ilk dəfə olaraq elmi-siyasi əhəmiyyətli mülahizələr irəli sürən publisist bir çox ciddi məsələlərə aydınlıq gətirərək, ölkənin adının Azərbaycan, xalqımızın adının isə azərbaycanlı adlandırılması ideyasını irəli sürmüşdür.

Publisistin "Kaspi"də çap olunan bu məqaləsi də daxil olmaqla "Cəmaləddin" və "Rusiya-İran münasibətləri" adlı məqalələri onun publisistikasının "elmi və siyasi cəhətdən daha da kamilləşdiyini" sübut edirdi. 1891-ci ilin iyul ayından "Kaspi"yə müvəqqəti redaktorluq edən Məhəmmədəğa (qəzetin heç bir sayında onun redaktor kimi adı verilməyə də, tədqiqatçılardan belə bəlli olur ki, o, üç ay qəzetin redaktoru olub- müəl.) qəzetin "ideya-ədəbi xəttinə yenilik" gətirib.

**Davamı səhifə 16-da**

# Avropa qiyafəli Şərqi oğlu

“Mənim niyyətim ancaq ana dilimizdə mətbuat təsis etməkdir” düşüncəli Məhəmmədəğa Şahtaxtlının əsas amalı millətin inkişafına xidmət idi

*Əvvəli səhifə 15-də*

Bu yenilik qəzetdə beynəlxalq aləmə, Şərqi həyatına həsr edilən siyasi məqalələrin üstünlük təşkil etməsində də özünü büruzə verib.

Onu da qeyd etmək ki, Məhəmmədəğa Şahtaxtlı hələ “Kaspi” və “Şərqi-Rus” qəzetlərindən əvvəl bir çox rusdilli qəzetlərdə publisistik məqalələri ilə ədəbi mühitin diqqətini cəlb etmişdir. 1875-ci ildə Tiflisdə yaşayan publisist müntəzəm olaraq “Kavkaz”, “Tiflisskiy listok”, “Novoye obozreniye” qəzetlərində dövrün ictimai-siyasi məsələlərə aid məqalələrlə çıxış etmişdir. Hətta o zaman Məhəmmədəğa “Qafqaz rus mətbuatının əsas azərbaycanlı müəllifi” kimi tanınmışdı. Məqalələrindəki kəskin və qəti mövqeyi, geniş analitik təhlili Məhəmmədəğanı bu dövr publisistikasında fərqləndirirdi. Sözsüz ki, bu məqalələrin əsas məğzini Azərbaycan həyatı ilə bağlı problemlər təşkil edirdi. Amma Türkiyə, İran və digər Şərqi ölkələrinin həyatına dair də məqalələri var idi.

Beləliklə, mətbu sözünün qüdrətini yaxşı dərk edən müəllif publisistikanın gücü ilə müsəlman xalqlarını maarifə və mədəniyyətə cəlb etmək üçün mübarizəyə qalxır. Onun “Mirzə Mülkümxan”, “Konstitusiya və müsəlmanlar” sərəlvhəli məqalələri də daxil olmaqla publisistikasında maarifçilik ideyalarının təbliği üstünlük təşkil edirdi.

1880-ci illərin əvvəllərində Məhəmmədəğa Şahtaxtlı imzası həm də Peterburq dövrü mətbuatında görünməyə başlayır və Məhəmmədəğa “Moskovskiyə vedomosti”, “Novoye vremya” qəzetlərinə Yaxın Şərqi ölkələri üzrə müxbir təyin edilir. Bu təyinat Məhəmmədəğaya İran və Türkiyə həyatından daha geniş və əhatəli məqalələr yazmağa şans verir. O, Türkiyəyə səfərləri zamanı türk mətbuatında da “Mehmed bəy” imzası ilə “Əxter”, “İstanbul” qəzetlərində bir neçə dəfə çap olunur.

1899-cu ildə isə Məhəmmədəğa Şahtaxtlının sorağı Fransa mətbuatından gəlir. O, burada həm də “Qərb yönlü şərqişünas kimi” tanınır. “Əlifba və mədəniyyət”, “Biz nə haqda düşünrük?”, “Şərqi böhranı” adlı məqalələri Fransa mətbuatında Şərqi-Qərb dialoqunu xatırladır. Bu məqalələrdən bəlli olur ki, publisistin başlıca məqsədi müsəlman Şərqiini də Qərb ölkələri istiqamətində inkişaf etdirmək idi.

## MƏHƏMMƏDƏĞANIN KƏŞFİ

Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın həqiqi üzvü, ədəbiyyatşünas və mətbuatşünas alim İsa Həbibbəyli yazır ki: “...mətbuat və ədəbiyyat aləmi üçün Cəlil Məmmədquluzadəni kəşf etməsi də Məhəmmədəğa Şahtaxtlının tarixi xidmətlərindən biridir”. O xidmətlərindən ki, “Şərqi-Rus” qəzeti “Molla Nəsrəddin” jurnalının “proloqu, baş məşqinə çevrildi”.

Məhəmmədəğa Şahtaxtlı ilə Mirzə Cəlil ilk dəfə 1894-cü ildə Naxçıvanda görüşürlər. Bu haqda Mirzə Cəlil xatirələrində yazır: “Məhəmmədəğanı mən cavan vaxtımda bir dəfə Naxçıvanda görmüşəm. Min səkkiz yüz doxsan dördüncü-beşdəmi, bilmədim, Məhəmmədəğa nədən ötrüsə Naxçıvana gəlmişdi. Mənim o vaxt yazmış olduğum “Məhəmmədhesən əmi”nin hekayəsi yoldaşlarımdan içində danışığa düşmüşdü. Və Məhəmmədəğa təkid etdi və mən hekayəni apardım qoydum onun qabağına. O da başladı bir neçə vərəqi oxudu və bəyəndi”.

Bu ilk görüş sonradan səmimi bir dostluğa və qələm yoldaşlığına çevrilmişdi. İkinci dəfə isə onlar 1903-cü ildə Tiflisdə görüşürlər. Bu haqda Həmidə xanımın xatirələrindən oxuyuruq: “... Mirzə Cəlilin zövçəsi Nazlı xanım bərk xəstədir. Mirzə Cəlil qayını Məmmədqulu bəylə birlikdə xəstəni Tiflisdə aparır və həkimlərin tövsiyəsi ilə əsəb xəstəlikləri üzrə Mixaylovski xəstəxanasına yerləşdirilir. Nazlı xanımın xəstəliyi şiddətlənir, yeməkdən qəti imtina edir, heç kəsi görmək istəmir və dünyasını dəyişir”.

Belə cətin günlərin birində Mirzə Cəlil Tiflisdə təsadüfən küçədə Məhəmmədəğa Şahtaxtlı ilə rastlaşır. Bu təsadüfi görüşü Mirzə Cəlil illər sonra belə xatırlayırdı: “Min doqquz yüz üçüncü ildə xəstə övrətimi Tiflisdə gətirib burada “Şərqi-Rus” qəzetinin sahibi Məhəmmədəğa Şahtaxtlıya rast gəldim. Məhəmmədəğa küçədə rast gəldi və məni apardı “Anonna” yeməxanasına. Orada məni qonaq elədi və məndən soruşdu ki, yazıdan-pozudan nəyin var? Mən cibimdən Novruzəlinin poçt qutusuna kağız salmaq hekayəsini çıxartdım verdim Məhəmmədəğaya. Ədibi-möhərəmimiz hekayəni oxuya-oxuya elə şiddətlə gülürdü ki, qonşular bizə tərəf baxmağa başladılar.

Buradan Məhəmmədəğa məni apardı düşdüyüm “Qafqaz” mehmanxanasına və zorla mənim yatacağımı və şeylərimi qoydu faytona. Məni apardı evlərinə ki, gərək qalam, onun qəzeti üçün hekayə yazan olam. Mən qaldım...”.

Məhəmmədəğanın bu xeyirxahlığı nəticəsində Mirzə Cəlil Tiflisdə qalır və mətbuat aləminə qədəm qoyur. Məhəmmədəğa Şahtaxtlı bəzən “Şərqi-Rus”un redaktorluğunu da Mirzə Cəlilə həvalə edir. “1904-cü il 262-ci nömrədək redaktor M.A.Şaxtaxtinski, sonrakı nömrələrin “müvəqqəti redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə” olmuşdur”. M.Şahtaxtlı kimi dünya-görmüş, Şərqi və Qərb mədəniyyətlərini bilən, intellektual səviyyəli bir qələm əhlinin yanında olmaq Mirzə Cəlilin istedadlı jurnalist, publisist və ən əsası, yazıçı kimi tanınmasında böyük rol oynayır. Ədibin bir neçə məqaləsi, xüsusən də “Poçt qutusu” və “Kişmiş oyunu” hekayələri Mirzə Cəlili Tiflis ədəbi mühitində məşhurlaşdırır.

Bu haqda Məhəmmədəğa yazırdı: “Qələm şerikimiz Mirzə Cəlil ağanın ədəbi məharətini axır nömrələrimizdə basdıığımız əsərləri, əz cümlə “Poçt qutusu”, hamı oxuyanlarımızı sabit etmişdir. Rusi olsun, müsəlman olsun, məmləkətimizin mümtazlarından. Hekayə və roman təsnifində, əhli-qələm içində məşhurdur”.

Mirzə Cəlil və onun məslək həmkarı Ömər Faiq Nemanzadə məhz bu qəzetlə əməkdaşlıq sayəsində mətbuat aləminə gələrək, yeni bir mətbu orqanı aç-

maq fikrinə düşürlər.

Məhəmmədəğa Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də ictimai, siyasi işlərdə gənc hökumətə yaxından dəstək olmuşdur. Onun “Azərbaycan” qəzetində çap edilən “Azərbaycanda darülfünun” və “Cümhuriyyətimizin beynəlmiləlcə təsdiqi” adlı iki məqaləsi buna bir daha sübutdur. “Darülfünun olmazsa, nələr?” söyləyən ədib “Darülfünundan əl çəkmək mədəni həyatdan rugərdan olmaqdır” söyləməkdə nə qədər haqlı imiş.

Ədibin yaradıcılığı ilə tanış olarkən bəlli olur ki, mətbuat sahəsindəki fəaliyyəti onu bütün ömrü boyu müşayiət edib. Sovet dövründə də mətbuatla əlaqə saxlayan publisist əsasən “Yeni yol” qəzetində çap olunub.

20-ci yüzilliyin əvvəllərində olan bir çox qələm sahibi kimi Məhəmmədəğa Şahtaxtlı da söz sahibini aydın, təmiz məslək uğrunda yazıb-yaratmağa sövq edirdi. “Məsləksiz ədiblər icra elədikləri işin xalq üçün faydalı olub-olmamasına əhəmiyyət verməzlər. Bunların bir təqımı zəti məsləkin nə olduğunu belə dərk etməzlər. Bəziləri də məsləkəndə sabitqədəmlik göstərməz. Gah mühafizəkar, gah da hürriyyətperver olur” söyləyən yazar bütün ömrü boyu xalqın, vətənin hürriyyəti uğrunda mübarizə aparıb.

Məhəmmədəğanın söylədiyi məsləksiz yazarlarımız bu gün də var. Amma yaxşı olmaz ki, hamımız millətimizin, dövlətimizin xoşbəxtliyi və azadlığı uğrunda qələm çalaq?!

## Tanınmışlar Məhəmmədəğa Şahtaxtlı haqqında

**Məşhur fransız şərqişünası Lüsüen Büva:** “Bütün müsəlman Şərqi Məhəmmədəğa Şahtaxtinskiyə minnətdar olmalıdır”.

**Mirzə Cəlil:** “Möhərəm ədibimiz Məhəmmədəğa Şahtaxtlı məni öz qəzetinin idarəsinə cəlb etməklə məni qəzet dünyasına daxil etdi”.

**İsa Həbibbəyli:** “Həm öz dövründə, həm də sonrakı mərhələlərdə bu qədər çox dildə-Azərbaycan, rus, fransız, alman, ərəb, fars dillərində yazıb-yaradan daha başqa bir azərbaycanlı ziyalı şəxsiyyətimiz yoxdur”.

**Fərhad Ağazadə:** “Bu dövrün ən böyük heykəli Məhəmmədəğa Şahtaxtlı cənablarıdır”.

**Əziz Mirəhmədov:** “Məhəmmədəğa Şahtaxtlının fəaliyyətinin əsas cəhəti publisistika idi”.